

Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΑΡΟΥΣΟΣ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

I

Ο εγελιανός φιλόσοφος Θεόδωρος Καρούσος (1808-1876)¹ δεν ερεύνησε μόνον συγκεκριμένα θέματα της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, αλλά συχνά διατύπωσε και θεωρητικές απόψεις για τις προϋποθέσεις και τα όρια της ιστορίας της φιλοσοφίας καθώς και για τη θέση της μέσα στα πολιτιστικά πλαίσια του νέου ελληνισμού. Η προσέγγιση την οποία επιχειρεί ο Καρούσος ως ερευνητής, έχει ως στόχο αφενός την έκθεση συγκεκριμένων φιλοσοφημάτων με αναδρομή τόσο στις πηγές όσο και στα πορίσματα της νεώτερης φιλολογικής και ιστορικοφιλοσοφικής έρευνας και αφετέρου τη συστηματική αποτίμησή τους σύμφωνα με τη θεωρία της πραγματικότητας.

Όπως είναι γνωστό, για έναν εγελιανό φιλόσοφο η ιστορία αποτελεί συστατικό στοιχείο της πραγματικότητας, αφού το πνεύμα ολοκληρώνει

1. Για τη ζωή και το έργο του Θ. Καρούσου βλ. και: Π. Κ. Γρατσιατός, *Θεόδωρος Καρούσος*. Έν Κεφαλληνίχ, 1876. - Ή. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*. Τόμος Α'. Έν 'Αθήναις, 1904 σ. 216-224. - Γ. Κ. Γρατσιατός, *Έγελιανοί έν 'Ελλάδι*, στο: *Άρχεϊον Φιλοσοφίας και Θεωρίας τών Έπιστημών*. 'Αθήναι, 3 (1931-1932) σ. 225-241 έδω σ. 230-233. - Κ. 'Ι. Λογοθέτης, *Η φιλοσοφία του Έγελου και ή επίδρασις αυτής επί την νεωτέραν και σύγχρονον διανόησιν*. Τόμος 2. Έν 'Αθήναις, 1939 σ. 761-762. - Κ. 'Ι. Λογοθέτης, *Ο έγελισμός έν 'Ελλάδι*, στο: *Τεσσαρακονταετηρίς Θεοφίλου Βορέα*. Τόμος 1. Έν 'Αθήναις, 1940 σ. 117-124 έδω σ. 119-120. - Εύ. Π. Παπανούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*. Τόμος 2. 'Αθήναι, 1956 (άργότερα χ.χ.) σ. 30. - G. Apostolopoulou, *Hegel-Studien in Griechenland*, στό: *Hegel-Studien*, Bonn, 21 (1986) σ. 189-218 έδω σ. 192-193. - Γ. 'Αποστολοπούλου, *Ο έγελιανός φιλόσοφος 'Ιωάννης Μενάγιας*. Είσαγωγή - Κείμενα - Μαρτυρίες. (= Πανεπιστήμιο 'Ιωαννίνων. Έπιστημονική Έπετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής «Δωδώνη»: Παράρτημα άρ. 38). 'Ιωάννινα, 1988 passim. - Σύντομη νεκρολογία για τον Θ. Καρούσο είχε δημοσιεύσει και ο σύγχρονος ελληνιστής και φιλέλληνας: I. Telfy στον πρώτο τόμο του συγγρικού περιοδικού *Eggytemes Philologiae Közlöny*, το οποίο δεν μου ήταν προσιτό. Βλ. τη σχετική αναφορά «Θάνατος Καρούσσου» (sic) στό: *Συγγραμμάτια έλληνικά*, 2 πρότερον μέν έν ελληνικάϊς έφημερίσι συνέγραψε, νυν δέ άγομένης τής εκατονταετηρίδος του άνακαινισθέντος βασιλικού πανεπιστημίου έορτής συλλεχθέντα εξέδωκεν 'Ιωάννης Β. Τέλφυ. Βουδαπέστησι, 1880 σ. 113.

την αυτοσυνειδησία του μέσα από τον παιδευτικό πλούτο των πολιτιστικών μορφωμάτων που εμφανίζονται κατά τη διάρκεια της ιστορίας. Αυτή η ειδική συνυφή της παιδείας με τη συγκεκριμένη ιστορικότητα οδήγησε όχι μόνον τον Καρούσο αλλά και άλλους νεοέλληνες φιλοσόφους¹ και διανοούμενους του περασμένου αιώνα να υποστηρίξουν την ευρεία ανασύνδεση του νέου ελληνισμού με την πολιτιστική παράδοση, για να προσφέρουν στο νεοσύστατο κράτος στοιχεία πολιτιστικής νομιμοποίησης και συγχρονικότητας. Το τελευταίο στοιχείο γίνεται φανερό, αν λάβουμε υπόψη ότι τόσο για τον Hegel - όσο και για τον ιστορισμό ως ένα βαθμό - η συγχρονικότητα δεν είναι κάποια ακαριαία ταύτιση με το χρονικώς παρόν, αλλά προκύπτει και διαμεσολαβείται από την πορεία μέσα από συγκεκριμένα πολιτιστικά μορφώματα. Έτσι η συγχρονικότητα, το δικαίωμα ύπαρξης στη σύγχρονη εποχή, νομιμοποιούνταν για τους νεοέλληνες φιλοσόφους ως δικαίωμα που απέρρεε από ένα πλούσιο πολιτιστικό παρελθόν γόνιμο για τους άλλους πολιτισμούς και συνειδητό και οικείο σε όλους τους Έλληνες.

Ο Καρούσος, όπως γράφει ο επίσης εγγεληνός φιλόσοφος Παύλος Κ. Γρατσιατός, «λίαν μετριοφρονών δὲν ἐδημοσίευσε πλήρες φιλοσοφικὸν σύστημα»². Η γνώμη του Π. Κ. Γρατσιατού πρέπει να ερμηνευτεί σύμφωνα με τις εγγεληνές προϋποθέσεις της, γιατί για τον Hegel υπάρχει μια αναγκαία σχέση της αλήθειας με το όλο, της αλήθειας με την έκθεση του φιλοσοφικού συστήματος³. Αλλά, έστω και αν ο Καρούσος πράγματι δεν εξέθεσε κάποιο φιλοσοφικό σύστημα, οι απόψεις του για την ιστορία της φιλοσοφίας, οι οποίες υπάρχουν διάσπαρτες σε όλα σχεδόν τα έργα του, έχουν συστηματική προοπτική, όπως προκύπτει από την ανασυγκρότηση της ενότητάς τους. Πάντως για την ανασυγκρότηση αυτή πρέπει να χρησιμοποιηθούν τουλάχιστον τρία από τα δημοσιεύματα του Καρούσου: Η μακρά σειρά με τίτλο «Πλατωνικά μελέται»⁴, η οποία δημοσιεύτηκε από το 1866

1. Βλ. και Γ. Αποστολοπούλου, *Η ζωή και το έργο του Περικλέους Γρηγοριάδου*, στο: Δωδώνη, Ιωάννινα, 14 (1985) τεύχος τρίτο, σ. 129-146 εδώ σ. 143.

2. Π. Κ. Γρατσιατός δ. π. σ. 2.

3. Βλ. G. W. F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*. Hrgg. von W. Bonsiepen und R. Heede (= G. W. F. Hegel, *Gesammelte Werke* Bd. 9). Hamburg, 1980 σ. 10-12. Βλ. και G. W. F. Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1830). Hrgg. von Fr. Nicolin und O. Pöggeler. Hamburg, 1975 § 14.

4. Θ. Καρούσος, *Πλατωνικά Μελέται: (Α') Συμπόσιον*, στο: Πανδώρα, 'Αθήναι 17 (1866-1867) σσ. 200-206, 241-245. *(Β') Φαίδων* δ. π. 18 (1867-1868) σσ. 25-33, 65-73, 105-111. *(Γ') Φαῖδρος* δ. π., 18 (1867-1868) σσ. 385-396, 425-432, 441-446, 465-468 και δ. π. 19 (1868-1869) σσ. 3-7, 65-69, 145-151. *(Δ') Φίλητος*, δ. π. 20 (1869-1870) σσ. 401-409, 441-445 και δ. π. 21 (1870-1871) σσ. 3-13, 117-124. *(Ε') Εὐθύδημος*, δ. π. 22 (1871-1872) σσ. 42-46, 49-55, 97-104, 145-150. - Θ. Καρούσος, *Πλατωνικά Μελέται: Πρωταγόρας*, στο: Κλειώ, Τεργέστη, ἀριθ. 630 (14/26 Ἰουλ.

ως το 1874 και περιλαμβάνει μελέτες αφιερωμένες στους πλατωνικούς διαλόγους «Συμπόσιον», «Φαίδων», «Φαίδρος», «Φίληβος» «Ευθύδημος», «Πρωταγόρας» καὶ «Γοργίας». Η σειρά θα μπορούσε να σχηματίσει ογκώδη τόμο, αν δημοσιευόταν αυτόνομη, και αποτελεί το εκτενέστερο δημοσίευμα για τον Πλάτωνα στη νεοελληνική φιλοσοφία του περασμένου αιώνα. Στις μελέτες αυτές ο Καρούσος ακολουθεί την ιστορικοφολοσοφική προσέγγιση και την εσωτερική ερμηνεία, διατυπώνει όμως και απόψεις που εναρμονίζονται με συστηματικές θέσεις του Hegel. Το δεύτερο δημοσίευμα είναι το «*Δοκίμιον τῆς ιστορίας τῆς ἀρχαίας παρ' Ἑλλήσι φιλοσοφίας*»¹, το οποίο εξεδόθη μετά τον θάνατο του συγγραφέα από τον Διονύσιο Λιναρδάτο το 1888. Το Δοκίμιο αυτό υπηρετεί παιδευτικούς στόχους. Αν και δεν λείπουν οι πρωτότυπες απόψεις και τα πορίσματα της προσωπικής έρευνας του συγγραφέα, το Δοκίμιο είναι μεταφραστικό συμπλήρωμα που έχει ως βάση το κείμενο της «*Geschichte der griechischen Philosophie*»² του A. Schwegler, στο οποίο έχουν παρεμβληθεί τμήματα από την πρώτη έκδοση του έργου του E. Zeller «*Die Philosophie der Griechen*»³ και από του G. W. F. Hegel τις «*Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*»⁴. Ιδιαίτερη σημασία έχει ο πρόλογος του Δοκιμίου, γιατί σε αυτόν ο Καρούσος εκθέτει απόψεις για τις προϋποθέσεις και για τους παιδευτικούς στόχους της ιστορίας της φιλοσοφίας και κυρίως της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Πρέπει τέλος να ληφθεί υπόψη και η βιβλιοκρισία του Καρούσου⁵ για τη μετάφραση του αναφερθέντος έργου του

1873) σ. 1-2, ἀριθ. 635 (18/30 Αύγ. 1873) σ. 1-2, ἀριθ. 636 (25/6 Σεπτ. 1873) σ. 1-2, ἀριθ. 645 (27/8 Νοεμβ. 1873) σ. 1-2, ἀριθ. 646 (3/15 Νοεμβ. 1873) σ. 2-3. - Θ. Καρούσος, *Πλατωνικαὶ Μελέται: Γοργίας*, στο: Βύρων, Ἀθήναι 1 (1874) σ. 6-12, 84-95, 166-177, 244-256. - Για τα άρθρα στην εφημερίδα «Κλειώ» σύγκρ. και τις αναφορές της L. Marcheselli, *La cultura umanistica nei periodici greci di Trieste. I. «Klio»*. Trieste, 1986 σ. 81-82.

1. Βλ. Θ. Καρούσος, *Δοκίμιον τῆς ιστορίας τῆς ἀρχαίας παρ' Ἑλλήσι φιλοσοφίας* ὑπὸ Θ. Καρούσου ἐκδίδεται κατ' ἐντολήν τοῦ συγγραφέως ὑπὸ Διονυσίου Λιναρδάτου ἐλληνοδιδασκάλου. Ἐν Ἀθήναις, 1888.

2. A. Schwegler, *Geschichte der griechischen Philosophie*. Tübingen, 1859.

3. E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*. Eine Untersuchung über Charakter, Gang und Hauptmomente ihrer Entwicklung. Theile 1-3. Tübingen, 1844-1852.

4. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, hrsg. von K. L. Michelet. Bde. 1-3 (G.W.F. Hegel's *Werke*. Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Bde. 13-16) Berlin, 1833-1836. Με μικρές αλλαγές το ίδιο: G.W.F. Hegel, *Sämtliche Werke*. Jubiläumsausgabe in zwanzig Bänden, hrsg. von H. Glockner, Bde. 17-19. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965.

5. Θ. Καρούσος, *Βιβλιοκρισία. Ἱστορία τῆς παρ' Ἑλλήσι φιλοσοφίας συνταχθεῖσα μὲν ὑπὸ Ἀ. Σουεγλερίου (SCHWEGLER), ἐξελληνισθεῖσα δὲ ὑπὸ Δ. Α. ΧΑΝΤΖΕΡΗ ἐν Ἀθήναις 1867*, στο: Πανδώρα, Ἀθήναι, 19 (1868-1869) σ. 49-53.

Schwegler, την οποία είχε εκπονήσει και δημοσιεύσει ο Δημήτριος Χαντζερής¹. Στη βιβλιοκρισία αυτή ο Καρούσος διαφοροποιείται κάπως από τις απόψεις του ίδιου του Hegel και τείνει να προσεγγίσει τον κριτικό και μετριοπαθή εγελιανισμό τόσο του πρώιμου Zeller όσο και του Schwegler².

Στη συνέχεια θα εκθέσω τις θεωρητικές απόψεις του Καρούσου για την ιστορία της φιλοσοφίας και θα εξετάσω αν ο ίδιος ως ερευνητής της ιστορίας της φιλοσοφίας τις ακολουθούσε.

II

Ο Καρούσος συνδέει τη «φιλοσοφία της ιστορίας της φιλοσοφίας»³ με τη φιλοσοφική θεωρία της πραγματικότητας και δέχεται ότι η τάξη του κόσμου συμπίπτει με την τάξη που χαρακτηρίζει την εκδίπλωση της απόλυτης ιδέας ως πηγής της φύσης και της ιστορίας⁴. Η ιστορία της φιλοσοφίας είναι συνυφασμένη με την παγκόσμια ιστορία και ο Σωκράτης καθώς και ο Ιησούς είναι κοσμοϊστορικά πρόσωπα που αποτελούν άνισες κορυφώσεις στην ανέλιξη του γενικού. Οι κορυφώσεις αυτές εντάσσονται στην προοδευτική ανέλιξη της αυτοσυνειδησίας του πνεύματος, γιατί στον Ιησού ολοκληρώνεται η στροφή του πνεύματος στον εαυτό του, η οποία στον Σωκράτη ήταν μερική⁵. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι ο Καρούσος δεν διατυπώνει επιχειρήματα που να δείχνουν ότι αποδέχεται την εγελιανή αντίληψη για τη Λογική. Εξάλλου ο Καρούσος τείνει να διαφοροποιηθεί από τις απόψεις του Hegel για την αναγκαία σύνδεση της Λογικής με την ιστορία της φιλοσοφίας.

1. 'Ιστορία της παρ' 'Ελλησι Φιλοσοφίας συνταχθεῖσα μὲν ὑπὸ 'Αλβέρτου Σουεγλερίου διδάκτορος καὶ καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας, διασκευασθεῖσα δὲ καὶ συντελεσθεῖσα ὑπὸ Καρόλου Κοιστλινίου, διδάκτορος καὶ καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας ἐν Τιβίγγη, κατὰ δὲ τὰς ἀρχῆθεν πηγὰς ἐξελληνισθεῖσα ἄλλαις τε πολλαῖς προσθήκαις καὶ ἀναλύσει τῶν τεσσάρων περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς λόγων τῶν ἐν τῷ Φαίδωνι τοῦ Πλάτωνος ἐπαυξηθεῖσα, ὑπὸ Δημητρίου 'Αλεξάνδρου Χαντζερῆ, διδάκτορος τῆς φιλοσοφίας. 'Εν 'Αθήναις, 1867.

2. Για τον εγελιανισμό του Schwegler βλ. και W. Moog, *Hegel und die Hegelsche Schule* (= Geschichte der Philosophie in Einzeldarstellungen Abt. III. Die Philosophie der neuesten Zeit I, Band 32/33). München, 1930 σ. 449-450, για τον εγελιανισμό του Zeller ό. π. σ. 450-456.

3. Για την έκφραση σύγκρ. L. Geldsetzer, *Die Philosophie der Philosophiegeschichte im 19. Jahrhundert*. Zur Wissenschaftstheorie der Philosophiegeschichte - schreibung und - betrachtung. Meisenheim am Glan, 1968.

4. Θ. Καρούσος, *Λόγος εισαγωγικός εις την σειράν της Φιλοσοφίας* έκφωνηθείς κατὰ την ἑναρξιν τῶν μαθημάτων τῆς ἐν Παλαιῷ Κεφαλληνίας Πετρίτσειου Σχολῆς ὑπὸ τοῦ Γυμνασιάρχου κ. Θ. Καρούσου. 'Εν Κεφαλληνίᾳ, 1856 σ. 12.

5. Θ. Καρούσος, 'Ο Σωκρατισμός καὶ ὁ χριστιανισμός, στο: Πανδώρα, 'Αθήναι, 15 (1864-1865) σσ. 493-501, 517-524 καὶ 519-522 ἐδῶ σσ. 495.

Στη βιβλιοκρισία για τη μετάφραση του Χαντζερή ο Καρούσος υποστηρίζει ότι οι γερμανοί επιστήμονες που ασχολούνται με την ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας ακολουθούν κάποια από τις τρεις τάσεις: Η πρώτη τάση είναι θετικιστική και εμφανίζεται ως ιστορική και κριτική διερεύνηση του υλικού και ως ακριβής έκθεση των φιλοσοφημάτων σύμφωνα με τις πηγές. Η δεύτερη τάση χαρακτηρίζει ορισμένους φιλοσόφους που επιχειρούν να προσεγγίσουν το ιστορικό υλικό με αφετηρία το δικό τους σύστημα, και έτσι χρησιμοποιούν την ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας ως χώρο επιβεβαίωσης του δικού τους συστήματος. Η τρίτη τάση είναι ενδιάμεση και αποτελεί το μέτρο και τον κανόνα της ορθής επιστημονικής έρευνας, η οποία ανταποκρίνεται στην ιδιομορφία του αντικείμενου της. Συνεπώς ούτε οι θετικιστικές αναγωγές ούτε οι συστηματικές προκατασκευές μπορούν να γίνουν δεκτές στην ιστορία της φιλοσοφίας. Όπως υποστηρίζει ο Καρούσος, ερευνάται μεν το υλικό, αλλά αναζητείται και η εσωτερική συστηματική συνοχή των φιλοσοφικών συστημάτων, ενώ εξάλλου επιδιώκεται και η διερεύνηση των νόμων που διέπουν την ιστορική εξέλιξη της φιλοσοφίας.

Ο Καρούσος αναφέρει μόνον ένα όνομα, το όνομα του A. Schwegler, ο οποίος εκπροσωπεί την τρίτη, τη μετριοπαθή κατεύθυνση των γερμανών ιστορικών της φιλοσοφίας. Μάλιστα ο Καρούσος επαινεί τον Schwegler τον αποκαλεί «σοφόν»¹ και συμφωνεί με τις θέσεις του. Με τον τρόπον αυτό ο Καρούσος συντάσσεται όχι μόνον με τον Schwegler αλλά και με τον Zeller. Οι δύο τελευταίοι είχαν κατακρίνει τις απόψεις του Hegel για την αναπόσπαστη σχέση της ιστορίας της φιλοσοφίας με την εξέλιξη του φιλοσοφικού συστήματος. Μάλιστα η κριτική αυτή έγινε αποδεκτή σχεδόν από όλους τους νεοέλληνες φιλοσόφους του περασμένου αιώνα. Όπως γράφει ο Hegel στις «Παραδόσεις περί της ιστορίας της φιλοσοφίας», «...η διαδοχή των συστημάτων της φιλοσοφίας στην ιστορία είναι η ίδια με τη διαδοχή που υπάρχει στη λογική απαγωγή των εννοιακών προσδιορισμών της ιδέας»². Με τον τρόπον αυτό ο Hegel δηλώνει ότι η βάση της ιστορίας της φιλοσοφίας είναι η Λογική και ανυψώνει τη φιλοσοφία της ιστορίας της φιλοσοφίας σε ύψιστο εκτιμητή της πορείας της φιλοσοφίας.

Η κριτική του Schwegler είναι διατυπωμένη ήδη στις πρώτες σελίδες του έργου, το οποίο μετέφρασε ο Χαντζερής, και βεβαίως ήταν γνωστή στον Καρούσο. Ο Καρούσος δέχεται ότι η κριτική του Schwegler είναι βάσιμη, και ο ίδιος δεν διστάζει να απορρίψει τη γνώμη του Hegel για την

1. Καρούσος, *Βιβλιοκρισία* δ.π. σ. 49.

2. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. Erster Band (=Sämtliche Werke Bd. 17, hrgg. von H. Glockner). Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965 σ. 59.

αναπόσπαστη σύνδεση της Λογικής με την ιστορία της φιλοσοφίας, έστω και αν δεν τον αναφέρει ονομαστικώς. Στην πραγματικότητα ο Καρούσος διαφοροποιείται όχι μόνον απο τους ιστορικούς της φιλοσοφίας, οι οποίοι ανήκουν στη δεύτερη κατεύθυνση, αλλά και από τον ίδιο τον Hegel, όταν τους επικρίνει διότι «...εις την σειράν τών διαδοχικῶν μνημείων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀνευρίσκουσι τὰς διαδοχικὰς φάσεις τοῦ ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτῶν προδιατυπωθέντος συστήματος»¹. Ο Καρούσος υιοθετεί τις μετριοποθείς θέσεις του Schwegler, οι οποίες εξακολουθούν βεβαίως να αντσκοπκίνονται σε έναν κριτικό εγελιανισμό. Έτσι ο Καρούσος δέχεται ότι η αλληλουχία των φιλοσοφικών συστημάτων είναι μια προοδευτική πορεία που διέπεται από νόμους². Δέχεται επίσης ότι κάθε φιλοσοφικό σύστημα εκφράζει το πνεύμα της εποχής και συνδέεται με την ηθική και πολιτική κατάσταση της εποχής, κατά την οποία εμφανίστηκε³.

Η διαφοροποίηση από τις απόψεις του Hegel και η προσπάθεια διατύπωσης μιας αυτόνομης «φιλοσοφίας της ιστορίας της φιλοσοφίας» χαρακτηρίζουν τη σύντομη εισαγωγή του Καρούσου στο «*Δοκίμιον τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας παρ' Ἑλλήσι φιλοσοφίας*». Στην εισαγωγή ο Καρούσος αναφέρει ότι κατά τη συγγραφή του Δοκιμίου είχε ως υπόδειγμα το έργο του Zeller⁴, δηλαδή εννοεί το μεγάλο έργο του Zeller «*Η φιλοσοφία των Ελλήνων*». Όπως όμως αναφέρθηκε ήδη, το Δοκίμιο είναι μεταφραστικό συμπίλημα, το οποίο και ως συμπίλημα παρέχει σαφείς ενδείξεις για τον προσνατολισμό του Καρούσου στον εγελιανισμό.

Στην εισαγωγή ο Καρούσος δέχεται ότι η φιλοσοφία είναι επιστήμη, εφόσον και αυτή θέλει να εξηγήσει τα πράγματα. Ενώ όμως οι άλλες επιστήμες ασχολούνται με επί μέρους τομείς φαινομένων και θέτουν ως προϋποθέσεις της έρευνας ορισμένα στοιχεία που τα θεωρούν αυταπόδεικτα, η φιλοσοφία διερευνάει τους νόμους που διέπουν την πραγματικότητα στο σύνολό της, και αντιμετωπίζει και τις αυταπόδεικτες προϋποθέσεις των επί μέρους επιστημών ως ερωτήματα και όχι ως δεδομένα⁵. Με τον τρόπον αυτό η φιλοσοφία προσφέρει την καθολική γνώση για τους αρχικούς νόμους του πνεύματος, οι οποίοι αποτελούν συγχρόνως και τις αρχές των όντων.

Χαρακτηριστικό των επιστημών και της φιλοσοφίας είναι η ιστορική διάστασή τους, δηλ. η ανέλιξη εκείνου του ορθολογικού στοιχείου, μέσα στον χρόνο το οποίο τις χαρακτηρίζει και το οποίο δεν είναι άλλο από

1. Καρούσος ό. π. σ. 49. Σύγκρ. και Θ. Καρούσος, *Δοκίμιον τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας παρ' Ἑλλήσι φιλοσοφίας* ό.π. σ. ι'-ια'.

2. Καρούσος, *Βιβλιοκρισία*... ό.π. σ. 49.

3. Καρούσος, *Δοκίμιον* ... ό.π. σ. ια'-ιβ'.

4. ό.π. σ. ιβ'.

5. ό.π. σ. ιγ'.

την εξήγηση των φαινομένων και των πραγμάτων. Ο Καρούσος υποστηρίζει ότι η ιστορία της φιλοσοφίας ταυτίζεται με τη φιλοσοφία, με την έννοια όμως ότι η προοδευτική πορεία του ανθρωπίνου πνεύματος είναι πορεία προς την εξήγηση των όντων δια μέσου της ανακάλυψης των πρώτων αιτιών και αρχών, και ότι σε κάθε ιστορική στιγμή ο καρπός της πορείας αυτής αποκρυσταλλώνεται στην επικρατούσα φιλοσοφική θεωρία.

Η ιστορία της φιλοσοφίας είναι επομένως η ιστορία της ανάπτυξης της «φιλοσοφικής ιδέας», δηλαδή της φιλοσοφίας ως καθολικής επιστήμης των αρχών των όντων. Ο Καρούσος δέχεται ότι η προοδευτική ανάπτυξη των αρχών των όντων από τη φιλοσοφία συμβαδίζει με την πορεία που επιτελεί η ιδέα για να ανακαλύψει τις δικές της διαλεκτικές στιγμές. Ο Καρούσος όμως επιδιώκει να αποδώσει στην ιστορία της φιλοσοφίας ανθρώπινο χαρακτήρα. Βεβαίως η ιστορία της φιλοσοφίας είναι ενιαία προοδευτική πορεία και όχι ραψωδία συστημάτων, επειδή στη χρονικότητά της αντανακλάται το ίδιο το πνεύμα. Τα φιλοσοφικά συστήματα όμως προκύπτουν από τη δραστηριότητα του ανθρωπίνου πνεύματος, στο οποίο αντανακλώνται οι νόμοι των όντων ως διαλεκτικές στιγμές της ιδέας¹, αλλά δεν του αφαιρούν την αυτονομία του. Επιπλέον όλος ο πολιτισμός είναι αντανάκλαση της ιδέας, η οποία προκύπτει και από τη δραστηριότητα του ανθρωπίνου πνεύματος². Η ιστορία της φιλοσοφίας συμβαδίζει με την ιστορία του πολιτισμού και των συγκεκριμένων μορφωμάτων του, όπως είναι το κράτος, η τέχνη ή η θρησκεία, διότι η φιλοσοφία συλλαμβάνει στο επίπεδο της διαλεκτικής τα βασικά γνωρίσματα του πνεύματος της εποχής³.

Ο Καρούσος όμως δεν αποδέχεται και την τελική συνέπεια για τη μεθοδολογία της ιστορίας, δηλαδή την αναγνώριση μιας μεθόδου που να προκύπτει αμέσως από αυτή τη συστηματική αποδοχή της συνυφής της ιστορίας της φιλοσοφίας με την παγκόσμια ιστορία και με την ανέλιξη των διαλεκτικών στιγμών της ιδέας. Αντιθέτως ο Καρούσος υποστηρίζει την επιστημονική ακρίβεια κατά την έκθεση των φιλοσοφικών συστημάτων και απορρίπτει την προβολή συστηματικών θέσεων σε παλαιότερα φιλοσοφήματα ως προκρούστεια τακτική⁴ που δεν υπηρετεί καθόλου την επιστημονική αλήθεια. Με όσα γράφει ο Καρούσος, επιρρίπτει εμμέσως στη θετικιστική ιστοριογραφία της φιλοσοφίας ελλιπή στοχασμό για την ιδιαιτερότητα των αρχών που διέπουν την ιστορία της φιλοσοφίας.

1. 6. π. σ. θ'.

2. Βλ. π.χ. Θ. Καρούσος, *Λόγος εισαγωγικός εις την σειράν της Φιλοσοφίας* 6.π. σ. 13-14.

3. Καρούσος, *Δοκίμιον...* 6.π. σ. θ'-ι'.

4. 6. π. σ. ια'.

Ο Καρούσος θέτει ως στόχο να μην παρεμβάλει στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας προκατασκευασμένες θέσεις, οι οποίες θα αλλοίωναν το περιεχόμενο των φιλοσοφημάτων, αλλά να προσπαθήσει να χρησιμοποιήσει το ιστορικό υλικό με προσοχή και να δώσει με πιστότητα τη συνέχεια της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας¹. Στην πραγματικότητα όμως ο Καρούσος θα προχωρήσει πιά πέρα από αυτόν τον στόχο, γιατί θα επιστήσει την προσοχή και στην αρχή που διέπει κάθε εποχή της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, χωρίς - κατά τη γνώμη του - να ανατρέξει σε κάποιο προκατασκευασμένο σύστημα. Αντιθέτως θα δεχτεί ως αυτονόητο ότι η αρχή αυτή προκύπτει μέσα από την ίδια την έρευνα. Ακριβώς υπό το πρίσμα αυτό μπορούμε να ερμηνεύσουμε και την αποδοχή της υποκειμενικότητας ως αρχής που διέπει την ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Την αρχή της υποκειμενικότητας θα αποδεχτεί ο Καρούσος στο Δοκίμιο.

Αλλά για τον Καρούσο η ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας νομιμοποιείται ως επιστημονικός κλάδος και απο την ιδιαιτερότητα του νεοελληνικού πολιτισμού. Βεβαίως η αρχαία ελληνική φιλοσοφία έχει ήδη αποκτήσει οικουμενικό χαρακτήρα, γιατί ανήκει στη συγκεκριμένη ιστορικότητα της φιλοσοφίας εν γένει. Για τον νεώτερο ελληνισμό όμως η ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας αποτελεί το στοιχείο που διαμεσολαβεί την πολιτιστική ταυτότητα του νέου ελληνισμού ως πολιτιστικής κοινότητας. Με τον τρόπο αυτό η επιστημονική έρευνα και γνώση εισάγει στην κοινωνική ζωή διαδικασίες εκσυγχρονισμού, γιατί ανυψώνει τα συγκεκριμένα υποκείμενα στο επίπεδο στο οποίο βρίσκεται η σύγχρονη φιλοσοφία².

III

Το ερώτημα είναι βεβαίως αν ο Καρούσος ως ερευνητής ακολούθησε τις αρχές τις οποίες ο ίδιος έθεσε για την ιστορία της φιλοσοφίας ως επιστημονικό κλάδο. Αν εξετάσουμε τις μελέτες του για τους πλατωνικούς διαλόγους, θα διαπιστώσουμε ότι πράγματι ο Καρούσος ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τις αρχές, τις οποίες έχει διατυπώσει. Ειδικώς για την έρευνα των πλατωνικών διαλόγων διατυπώνει δύο *ad hoc* αρχές. Η πρώτη είναι: αυστηρώς φιλοσοφική και αφορά στον προσδιορισμό της θέσης την οποία έχει η πλατωνική φιλοσοφία στην ανέλιξη της αυτοσυνειδησίας του «άνθρωπινου πνεύματος»³. Ο Καρούσος αποδέχεται την άποψη του Hegel -

1. δ. π. Βλ. και *Βιβλιοκρισία...* ό.π. σ. 49.

2. *Δοκίμιον...* ό.π. σ. ιβ'.

3. Θ. Καρούσος, *Πλατωνικαί μελέται: (Α') Συμπόσιον*, στο: Πανδώρα, 'Αθήναι, 17 (1866-1867) σ. 200.

χωρίς όμως να τον αναφέρει - ότι στην πλατωνική φιλοσοφία αποκτάει αυτοσυνειδησία το αρχαίο ελληνικό πνεύμα¹. Αλλά ο Καρούσος χρησιμοποιεί αρκετές φορές το λεξιλόγιο της εγελιανής φιλοσοφίας ως εγελιανός φιλόσοφος με προσωπικές θέσεις, χωρίς να θυσιάζει την κύρια αρχή της έρευνάς του. Η δεύτερη αρχή του Καρούσου είναι περισσότερο ερευνητική και αφορά στην ανασυγκρότηση της πλατωνικής φιλοσοφίας ως ολότητας μέσα από την ανάδειξη της ενότητάς τους. Για να επιτύχει αυτόν τον στόχο ο Καρούσος, χρησιμοποιεί την «έμπειρικήν μέθοδον»², όπως την ονομάζει, η οποία αναγνωρίζει τα κείμενα ως αντικείμενικά δεδομένα με διαιτερη σημασία. Με τον τρόπον αυτό ο Καρούσος συλλαμβάνει κάθε διάλογο ως διαλεκτική ενότητα επιχειρημάτων, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους ως διαλεκτικές στιγμές ενός όλου με κάποιο κεντρικό νόημα³.

Για τον Καρούσο όμως προτεραιότητα έχει η ερμηνευτική ανασυγκρότηση των προβλημάτων των διαλόγων σύμφωνα με το κείμενο, και μάλιστα αυτή η ανασυγκρότηση είναι τόσο γλαφυρή και αβίαστη, ώστε θα μπορούσε να προβάλει και αξιώσεις λογοτεχνικής καλαισθησίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Καρούσος έχει υπόψη του τη σύγχρονη φιλολογική και ιστορικοφιλοσοφική έρευνα και σε ορισμένες περιπτώσεις παραπέμπει στα έργα άλλων μελετητών⁴, χωρίς όμως να εγκαταλείπει ποτέ την αρχή της ερμηνευτικής ανασυγκρότησης σύμφωνα με τα κείμενα. Ο Καρούσος αφιέρωσε πολλά χρόνια για να ολοκληρώσει τις μελέτες του για τους πλατωνικούς διαλόγους και ακολούθησε πάντοτε τις αρχές της ιστορικοφιλοσοφικής προσέγγισης με συνέπεια.

Η αποτίμηση του Δοκιμίου περί της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας παρουσιάζει κάποια προβλήματα, αφού το δημοσίευμα αυτό, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι μεταφραστικό συμπίλημα. Συνεπώς τίθεται το ερώτημα της δυνατής πρωτοτυπίας και των στοιχείων που πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά τη διερεύνηση της συνέπειας του Καρούσου προς τις ερευνητικές αρχές του. Βεβαίως η προσπάθεια του Καρούσου να συμβάλει στη νεοελληνική φιλοσοφική παιδεία μειώνει την αρνητική εντύπωση που δημιουργείται από το γεγονός ότι ο Καρούσος δεν δηλώνει με ακρίβεια τις πηγές του, αλλά περιορίζεται να αναφέρει στην εισαγωγή ότι χρησιμοποίησε ως πρότυπο το έργο του E. Zeller «*Η φιλοσοφία των Ελλήνων*». Ίσως όμως

1. Σύγκρ. Hegel, ό.π. τόμ. 18. σ. 277-278.

2. Καρούσος, *Πλατωνικά μελέται* ό.π. σ. 201.

3. ό.π. σ. 241.

4. Ο Καρούσος παραπέμπει στα έργα των: F. Susemihl, *Die genetische Entwicklung der Platonischen Philosophie*. Bde. I-II. Leipzig, 1855-1860. F. Trendelenburg, *De Platonis Philebi consilio*. Berlin, 1837 κ.ά.

5. Καρούσος, *Δοκίμιον*... ό.π. σ. ιβ'.

ο συγγραφέας να μην είχε τον χρόνο να αναθεωρήσει τα όσα έγραψε και έτσι ο εκδότης Διονύσιος Αιναρδάτος να παρουσίασε το κείμενο στη μορφή, η οποία δεν ήταν τελική, αν και δεν είναι δυνατόν να διαπιστώσουμε αν ο εκδότης επενέβη στο κείμενο.

Πάντως είναι χαρακτηριστική η προσπάθεια του συγγραφέα να εξισορροπήσει και σε αυτό το δημοσίευμα την ιστορικοφιλοσοφική και φιλολογική προσέγγιση με την καθαρώς φιλοσοφική αποτίμηση των επί μέρους φιλοσοφημάτων. Έτσι ανατρέχει ο ίδιος στα κείμενα και σε ειδικές μελέτες, παραθέτει χωρία από τους αρχαίους συγγραφείς πολύ εκτενέστερα από ό,τι τα γερμανικά πρωτότυπα, διατυπώνει κριτικές παρατηρήσεις στις απόψεις άλλων μελετητών και διατυπώνει προσωπικές κρίσεις σύμφωνα με την εσωτερική ερμηνεία ή με τις δικές του φιλοσοφικές αντιλήψεις. Από τις παραπομπές διαπιστώνουμε ότι δεν περιορίστηκε στα δημοσιεύματα του Schwegler, του Zeller και του Hegel, αλλά είχε υπόψη του μελέτες του Cousin¹, του Lelut² καθώς και το λεξικό του Bayle³. Πάντως πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η ανταπόκριση στις ερευνητικές αρχές δεν ήταν και τόσο εύκολη για τον Καρούσο, γιατί η κυκλοφορία του βιβλίου και η πρόσβαση στα πορίσματα της έρευνας εν γένει δεν ήταν τόσο απλό θέμα σε μια επαρχιακή πόλη όπως το Αργοστόλι. Παρά ταύτα ο Καρούσος επιχειρεί να προμηθευτεί βιβλία και να σχηματίσει την προσωπική βιβλιοθήκη του, η οποία θα τον βοηθήσει στη σύνταξη των μελετών του.

Αν επιχειρήσουμε να αποτιμήσουμε το αποτέλεσμα της επιλογής και του συνδυασμού των τριών γερμανικών δημοσιευμάτων για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, θα οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι μειώνεται κάπως ο απόλυτος χαρακτήρας της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας του Hegel, γιατί αυτή εντάσσεται με αποσπασματικό βεβαίως τρόπο στο πλαίσιο της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας του Schwegler που εκπροσωπεί έναν κριτικό εγελιανισμό και τείνει να αποκαταστήσει την ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας ως ιστορία της αυτοσυνειδησίας του ανθρωπίνου πνεύματος χωρίς ρητή αναφορά στο απόλυτο πνεύμα. Σε αυτόν τον περιορισμό συντείνει βεβαίως και η αποσπασματική και επιλε-

1. ό. π. σ. 55. Σύγρ. V. Cousin, *Nouveaux fragments philosophiques*. Paris, 1828 σ. 62.

2. Καρούσος, *Δοκίμιον...* ό.π. σ. 81. Βλ. και L.- F. Lelut, *Du Démon de Socrates, specimen d' une application de la science psychologique à celle de l' histoire*. Paris, 1856.

3. Καρούσος ό. π. σ. 61. Παράθεμα από τον P. Bayle, *Dictionnaire historique et critique*. Cinquieme édition, revue, corrigée, et augmentée. Avec la vie de l' auteur, par Mr. Maizeux. Tome quatrième Q-Z. Amsterdam, 1740 σ.539, Zenon d'Elée.

κτική ένταξη του έργου του Zeller, «*Η φιλοσοφία των Ελλήνων*» η οποία στην πρώτη έκδοσή της εκπροσωπεί επίσης μια μορφή κριτικού εγελιανισμού. Στις επόμενες εκδόσεις η μορφή αυτή υποχωρεί και προβάλλει η θετικιστική αντίληψη της έρευνας σχεδόν με παραδειγματικό τρόπο.

Συνεπώς το Δοκίμιο του Καρούσου πρέπει να αποτιμηθεί περισσότερο ως συνειδητή προσπάθεια μετακένωσης της εγελιανής ή και της εγελιανίζουσας θεώρησης της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και λιγότερο ως πρωτότυπη συμβολή στην έρευνα. Έτσι, έστω και ως συμπλήρωμα μεταφραστικό, το Δοκίμιο δεν παύει να έχει σημασία ως μέσο φιλοσοφικής παιδείας.

IV

Όπως έγινε φανερό, ο Καρούσος υιοθετεί την ενδιαμέση ερευνητική αρχή στην ιστορία της φιλοσοφίας, γιατί επιδιώκει να συνδυάσει την έρευνα των φιλοσοφημάτων ως αναδρομή στα κείμενα με τη φιλοσοφική αποτίμηση, η οποία δεν μετατρέπει την ιστορία της φιλοσοφίας σε ιστορία της ανέλιξης ενός συγκεκριμένου συστήματος. Όσο και αν στην αρχή αυτή υπολανθάνει κάποιο κυκλικό επιχείρημα, πάντως γίνεται φανερό ότι ιστοριοφιλοσοφική έρευνα χωρίς φιλοσοφική θεώρηση και αποκρυστάλλωση των αρχών της δεν είναι δυνατή σύμφωνα με τον Καρούσο. Η σύνδεση της ιστορίας της φιλοσοφίας ως επιστημονικού κλάδου με την πολιτιστική ζωή, με τον μετασχηματισμό των πορισμάτων της επιστήμης σε διαδικασίες, οι οποίες συντελούν στην απόκτηση αυτοσυνειδησίας και στη διεύρυνση των ζωντανών παραδόσεων, είναι ένα στοιχείο της θεωρίας του Καρούσου, το οποίο και για τη σύγχρονη μας θεωρία των ιστορικών-ερμηνευτικών επισημύων έχει ιδιαίτερη σημασία.

Τα δημοσιεύματα του Καρούσου, τα οποία αναφέρονται στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, αποτελούν δείγματα της νεοελληνικής ιστοριοφιλοσοφικής έρευνας του περασμένου αιώνα. Όσο και αν από το Δοκίμιο περί της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας απουσιάζει η πρωτοτυπία, πάντως και αυτό αποτελεί δείγμα της μετακένωσης του εγελιανισμού στην Ελλάδα και των προσπαθειών των νεοελλήνων φιλοσόφων του περασμένου αιώνα για την παιδεία και για τη διάδοση των πολιτιστικών αγαθών σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων.

Georgia Apostolopoulou

THEODOROS KAROUSOS ALS PHILOSOPHIEHISTORIKER

(Zusammenfassung)

Der hegelianische Philosoph Theodoros Karousos (1808-1876) kritisiert Hegels Auffassung von der logisch-dialektischen Struktur der Philosophiegeschichte und folgt dem gemäßigten Hegelianismus von Schwegler und Zeller. Nach seiner Meinung stellt die Entwicklung der Philosophie in der Geschichte den Gang des menschlichen Geistes zur Erkenntnis der Idee dar. Die Geschichte der Philosophie als Wissenschaft hat als ihre Aufgabe, die philosophischen Systeme in ihrer Besonderheit zu explizieren und das Prinzip ihrer Entwicklung herauszufinden. Die «Platonischen Studien» von Karousos sind nach dem Prinzip der immanenten Interpretation konzipiert; dabei werden u. a. auch Hegels Auffassungen über Platon und über die griechische Philosophie erwähnt. Der «Traktat über die antike Philosophie bei den Griechen» ist eine Übersetzungskompilation, die als Grundlage Schweglers «Geschichte der griechischen Philosophie» hat. Karousos hat in seine Übersetzung dieses Werks Teile aus Zellers Werk «Die Philosophie der Griechen» und aus Hegels «Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie» aufgenommen. Der Traktat sollte Erziehungszwecken dienen und die neugriechische Kultur sowohl mit der altgriechischen Philosophie als auch mit der europäischen Moderne verbinden.

Universität Ioannina
Philosophisches Seminar